

SZÉLES KLÁRA

Látlet kritikai életünk közelmúltjából

„A példák többet érnek, mint a szabályok” – Newton megállapítása vajon érvényes az irodalomkritikai tanulságok esetében is? Nem kívánom eldönteni. De itt, most, amikor a kommunista diktatúrák bukása után a helyes értékelés útjait, elveit, módszereit keressük, talán beszédessé válhatnak a közelmúlt konkrét példái, ezek elemzése.

Két kérdést teszek fel, s a feleletekhez választok példaanyagot. 1. Mely írókat (költőket), milyen műveiket emelte ki határozottan, *dicsérő* hangsúllyal a kritikák többsége – meghatározott időszakokban? 2. Mely írókat (költőket), milyen műveiket *marasztalta el*? Szorosan kapcsolódik ehhez a további vizsgálódás: mit jelentett, miként nyert kifejezést az *elismerés*? Milyen érveket, érvelésmódot, kategóriákat, nyelvi stb. eszközöket alkalmaznak a kritikusok? S hasonlóan, miként nyert kifejezést az *elmarasztalás*?

1945-től napjainkig végigpillantva az irodalmi élet főbb változásain, azok a főbb – történelmi-politikai fordulatokkal összefonódó irodalomtörténeti – periódusok rajzolódni ki, amelyekről az értékszociológiai kutatócsoport tagjai beszéltek.¹ Azaz: 1945–1948/49-ig a koalíciós időszak, amelynek jellegzetes irodalmi irányai, folyóiratai: a Válasz, Újhold, Valóság. 1948/49-től 1956-ig, Rákosi-korszak, melyben főszerepet játszik, hangadó a Csillag, Irodalmi Újság, később Új Hang. 1957–1968/70: a Kádár-korszak első szakasza, amikor a Csillag szerepét a Kortárs; az Irodalmi Újságét az Élet és Irodalom, az Új Hangét az Új Írás veszi át. 1968/70-től a rendszerváltásig nagyjából évtizedenként változik az irodalmi élet arculata, egyre több és többféle folyóirat jelenik meg – a többszínűvé váló irodalmi irányzatoknak megfelelően. Láthatóvá lesz a folyamat, amelyet a már említett kutatók találoán így neveztek: „Az értéksematizmustól az értékluralitásig”.

Az időszak irodalmi életének tagolása tehát e tanulmányban lényegében megegyezik a kutatócsoportéval. Eltér viszont a vizsgálódás nézőpontja. Ők az *érték* meghatározását, kategóriákat szociálpszichológiai oldalról közelítették meg, alakították ki. Én az *érték* fogalmat hangsúlyozottan *esztétikai érték*ként (illetve vélt *esztétikai érték*ként állítom középpontba. Nem az *érték* fogalom definíciójából indulok ki, hanem a példákból; elemzésük nyomán milyen *érték*meghatározás, *értékrend* következtethető ki? S a konkrét esetek (esettanulmányok) milyen távolabbi, elvontabb tanulságokkal szolgálnak?

Már az anyag felmérése, gyűjtése során is számos kritikátörténeti következtetés adódott. Hiszen alapvetően *érték-értékrend*beli felfogáskülönbségekre mutat az, ahogyan az egyes irodalmi folyóiratok válogatnak az adott időszak könyvei, írói közül. Hasonlóképpen az is, hogy az általuk figyelemre méltatott szerzők, művek tárgyszerű ismertetése, avagy méltatása – elmarasztalása pl. – az orgánum milyen szerkezeti rendjében kap helyet (van-e kritikai rovat, avagy szűkszavú könyvbemutatóra szorítkoznak stb.). Műfajilag, hangvételben, stílusban, igényben milyen keretek közt mozognak recenzentiótól elemző, áttekintő kritikáig; illetve propagandisztikus, agitációs népszerűvelő szándékig.

Mintegy szélsőséges iskolapéldaként elsőként idézek jellemző ítéleteket a koalíciós időszak, illetve már a Rákosi-korszak határmezsgyéjéről, az induló Csillagból.² Ezt olvashatjuk *Márai Sándor A sértődöttek* című könyvéről: „A könyv legfeljebb mint tudományos forrásmű érdekes, azok számára, akiknek van idejük a rothadó polgári kultúra betegségi tüneteivel bíbelődni.” Avagy *Fekete István Tíz szál gyertya* c. kötetéről: „A tíz elbeszélésben visszatérő gyertya mintha a visszasírt múltat jelképezné a villanyvilágításos modern korban.” S eme elrettentő példákkal szemben a mintakép az a lírikus, akinél fellelhető „az életben és jövőben való hit, ez a világos megítélése a parasztság új helyzetének”, ez „az, ami figyelmet érdemel.” Nyilvánvaló, hogy az értékelés alapja a politikai, ideológiai állásfoglalás –, az íróknak, műveknek tulajdonított felfogás. A kifejezőmód, szóhasználat, fordulatok a pártzsargonból valók, a kritikus célja nem az esztétikai értékek mérlegelése. Ma már bizonyos távlatból a nevek, életművek is magukért beszélnek: *Márai Sándor, Fekete István* a két megbélyegzett író, s az, akit egyértelmű dicséret illet: *Kopori Ferenc* nevű költő, akinek a kiléte után is nyomozni kell, annyira nem bizonyult maradandónak.

Jellemző ítéletek ezek, amelyek inkább az időszak politikai légkörét idézik fel, mintsem a művek esztétikai minőségét. Ez utóbbi alárendeltje, egyszerű függvénye a kikövetkeztetett, előtérbe állított pártos, osztályharcos szellem meglétének, illetve hiányának.

A továbbiakban érvelő, elemző, összehasonlító példákat kerestem. Közülük két időszakból, annak két jellemző folyóiratából két különböző műfajra vonatkozó kritika-sorozatát választottam ki. Az ötvenes éveket, Rákosi-kort jelképezi az egyik, s a hatvanas évek, a Kádár-időszak első felének változó irodalmi törekvéseit képviseli a másik.

A költészet helyzetét felmérő áttekintés, bizonyosfajta szintézis igénye jellemzi az első, választott példát. Hat, akkor frissen megjelent verseskötet ürügyén, s ezeken keresztül az irodalmi élet egészének képét, mozgásának irányát keresi. Adott időszakban, 1952 márciusában kérdéseinek megfogalmazásával egyben pontosan kijelöli a meghatározott irodalompolitikai álláspontot, korabeli, hivatalos elvárásokat. „Pótolta-e költészetünk... a lemaradást?” (Lemaradás: „a rohanó, fejlődő élet mögött” s részben, a prózához képest.) „Diadalt vett-e a sematizmus rémei felett?” Nem ette-e bele magát az új nyavalya: az antisematizmus?”

Mindezeknek a jelszavaknak irodalmi értelmezése legjobban a konkrét kötetek, versek taglalása során válhat világossá. Hat lírai kötetet vesz szemügyre a kritikus,³ K. L.: *Gellért Oszkár, Aczél Tamás, Juhász Ferenc, Tamási Lajos és Benjámín László* versgyűjteményeit. E hat közül a legegységertelműbb elismerés *Benjámín Lászlót* és *Aczél Tamást* illeti; s az elmarasztalás *Juhász Ferenc* új versei olvastán a legerőteltesebb. Miként történik a kétféle alapvető ítéletkezés? Adott keretek közt kiemeléssel élve, *Aczél Tamás* dicséretét – illetve kisebb részben dorgálást – emelem ki; másfelől pedig *Juhász Ferenc* verseinek mérlegelését.

Aczél Tamás esetében a kritikus kiemeli annak „szép sorait”, „strófái”-t, „olykor egész versei”-t, amelyek „magukkal tudtak ragadni”.

Legyen a felhozott példa maga a tanú.

*Milyen akna repesztette szét
Szegő Vilmos országnyi bérletét?*

*A dülöket melyik tank szabdalta darabokra,
ki gondolt a zsellérekre, parasztokra,*

*akik meghúzódva az iparvasút
Árnyékában köszöngettek hazug
alázattal uraiknak,
a negyvezeser holdasoknak.*

Ez a „magával ragadó példa” kiegészül egy másikkal, melyben gáncsolnivalót lel a kritikusi figyelem. A *Vonatlépcsőn* c. verset idézi és elemzi:

*A fordulóból visszaneztem
a bokrokon és fákon át –
és a futó táj szövetében
nem voltak, csak füvek, csigák
és szántóföldek körbenéző
lankái, néhány zöld barack.
Lestem, amint a cseperésző
esőben lassan elmaradsz.*

Lényegében meg van elégedve ezzel a verssel, s a kiemelt szakasszal az elemző. Mégis, az idézett strófában kivetnivalóra talál. „Ebben a versben csak az zavar, hogy a vonatablaktól füveket és csigákat lát.” – fogalmazza meg ellenérzését. „Gondolom, a rím kényszerítette ide ezt a szegény csigát.” (Micsoda remekművű rím! – tehetjük hozzá rosszindulattal: „és fákon át” rímelt a „füvek, csigák”-kal.) S a kritikus folytatja igazságtevő elmélkedését: „Nem igaz, a vonatablaktól nem látni, kivált, ha a kedvest nézem, amint elmarad az állomáson.” Azaz, a költő a vers „igazát” egyszerűen, közvetlenül a tapasztalati tényekkel összevetve méri. S ebből adódik a lírikusi magatartás egészére vonatkoztatott, súlyos következtetés: „A költőről sokat elárulnak az ilyen apróságok. *Hogy higgyek neki nagyobb dolgokban?*” A szó szerinti, tényszerű „valóság-hűség” a poétai (= emberi?) hitel fokmérője lesz.

Ez a fajta szemlélet, s az ebből következő ítélkezésmód rendszeresen fellelhető. „Kék a Néva, zöld a Néva – tükrén áll a jég.” – idézi a kritikus a költő Szovjetunióban írt versét, s hozzáteszi: „nem tudom, hogy végül is kék-e hát a víz, vagy zöld, s tükrén áll-e a jég, mert ha áll, se nem kék, se nem zöld, s nem is ringhat tükrén a hó.” A csak egyértelműséget tűrő szigorú megfigyelés összefog a legköznapibb logikával, s így lép fel bíróként. Az, hogy a vers maga jó-e, művészi színvonalú-e, avagy csengő-bongó versike szinten marad – fel sem merül. A kiemelt „apró valótlanosságok” önmagukban érdemlik ki a súlyos megrovást, hiszen „a felületesség vagy a formai játszadozás következményei”, s elronthatják az „egész vers hitelét.” Ebben az összefüggésben a „vers hitelé”-ről hallva, aligha gondolhatunk a mű esztétikai vagy művészi hitelére. Néhány idetartozó példa még világosabban utal erre. Újabb verssorokat citálva megjegyzi a bíráló: „Mellesleg azt sem értem, hogy: tengeri szél sós vízében fürdik egy hajó. Mert vagy szélben fürdik, vagy vízben fürdik.” Avagy a *Kubányi sztyeppén* c. vers kapcsán ismét a „meghamisított valóság” képe zavarja a kritikust. „Nem tudom – panaszolja –, nyár van-e vagy tél”; mert a költő gazdag búzaföldekről beszél, s közben kiderül, pontosabban az ítéző jólinformáltsága révén tudja, hogy „kb. januárban jártak ott”, s így „nem tudom hát – folytatja –, hogyan kerülnek a versbe a gazdag búzaföldek?” Íme, a kérlelhetetlen poétikai számonkérés!

Hasonló szempontok alapján, miként történik *Juhász Ferenc* verseinek szigorú megróvása? *Juhászt* „legtehetségesebb fiatal költőink” egyikeként kezeli. Olyan köl-

tőként, aki a (megvetésre méltó) „formalizmus, szürrealizmus” talajáról indult, de ígéretesen „halad a reális valóságok felé.” Ám újabb versei csalódást okoznak. Hiszen költeményeiben nincs „egyetlen mai ember, mai probléma, egyetlen hőse mai világunknak.” Igaz, jelen van az örök emberi kérdések egyike, a szerelem. De az is hogyan? „A központi probléma a tszcs-tagok nemi élete, sőt, valami egyetemes párzási láz, amelynek csak része az embereké.” Lesújtó a konklúzió: „Szomorú volna, ha ükunokáinknak ez a mű mutatná meg boldogabb szabad életünket!” A *Jégvirág kakasát* vizsgálja közelebbről, s szigorúan megrója a költőt, mert „egy tértől és időtől független” történetet alkot, amelybe „mindent beleszerkeszt, ami öncél”. S ugyanakkor nem vállal magára „semmiféle nevelő, javító szándékot, amivel hozzájárulhatna a szocialista ember kialakításához.” Vagyis, a kritikus nem különbözteti meg egymástól a művön kívüli és a művön belüli (fiktív) valóságot; viszont elvárja, a mű lényegéhez tartozónak véli a didaktikus hatásra törekvést.

*

Egy villanásnyi volt csak az ötvenes évek líra-kritikájának képe, néhány jellemző vonása. Másik kiemelt példánk most a prózai termés mérlegelését mutatja fel, a hatvanas évekből. Elgondolkoztató, hogy akkoriban (nem is olyan rég) milyen egyhangú, közmegegyezésszerű felsőfokú méltatás, mintegy élő klasszikusoknak kijáró ünneplés övezte a lírikusok egy jellegzetes vonulatát. Illyés Gyulán kívül Ladányi Mihályt, s főként a kettejükénél „idősebb” *Vácsi Mihályt*, *Garai Gábort*, *Györe Imrét*. Talán e ténynél inkább feledésbe merülhetett az, hogy a fentiek diadalmenetével párhuzamosan megjelenik és hasonlóan (ha nem még fokozottabban) felsőfokú kritikusi elismerést vív ki egy regényíró is: *Galambos Lajos*.⁴ Az *Új Írás* felvállalt szerzője, aki szorosan kapcsolódik a lap meghirdetett programjához, mintegy szemlélteti, megtestesíti az elveket. *Az olvasóhoz címzett beköszöntőhöz*⁵ közvetlenül csatlakozik az író *Októberi litánia* című novellája, a lap első számában. Majd munkáinak rendszeres, sűrű közlései kivételes gonddal kísérik az írások jelentőségét kifejtő esszék, kritikák, majd viták. Fiatal „prózaíróink legutóbbi munkái sorából fejtel kimagaslik” *Galambos Lajos Megszállottak* című műve, „valami nagyon jót, valami régvártat” képvisel – írja *Garai Gábor*.⁶ Minek köszönhető ez a kimagaslás, ez a „régvártat”-ság? A kritikákat olvasva nyilvánvaló, hogy a kiemelt író novelláinak, regényeinek egyik alapvető értéke maga a téma-választás, az ebben és a történetbonyolításban kifejeződő politikai-társadalmi állásfoglalás. A falu szocializálása (*Gonoszkátyu*), az „ellenforradalmi viharban megingott kormánybiztos emberhibájának” oknyomozása (*Hideg van tegnap óta*); avagy a még 1945 előtt főiskolára került, majd zászlósként hadifogságot megjárt kubikosgyerek konfliktusa, amikor két utat lát: „az 1945 utáni úri világ maradványainak részeg haláltáncát, s a munka nélkül maradt kubikosok erőfeszítését – 1947-ben! – egy rizstermelő közösség kialakítására.” (*Isten őszű csillaga*)⁷ De ez a politikai-ideológiai erény a hatvanas években már nem elsősorban önmagában válik hangsúlyossá, hanem a megvalósítottnak látott, gondosan előtérbe emelt, aláhúzottan „művészi”, „esztétikai” értékek formáiban. Ilyen értéknek tekinti a korabeli kritika azt, hogy *Galambos Lajos* megteremti az időszak új „cselekvő hőstét”, azokat, akik „közösségi küldetést vállalnak”. Megjeleníti azt az „újfajta” hőst is, aki A. M. szerint a „mi generációnk típusa”, aki „rezignált, sokszor kiábrándult”, mégis e magatartás mögött titkon „lobog” a „hívó” cselekvőkészség.⁸ Ez utóbbi hőstípust a *Szent János fejevétele* c. kisregény nőalakja

képviseli, aki – mint más ekkoriban született *Galambos Lajos*-mű hőse – már nem történelmi vagy osztályharcos konfliktusban küzd, hanem mostoha feltételek, sivár körülmények között makacs példát ad az állhatatos munkára, anélkül, hogy reménye lenne a biztos sikerre. (*Megszállottak*) Írói vívmányaként méltányolták már „az esztétikus izgalmat kiváltó munkaábrázolás”-t.⁹ S amikor vita kerekedik, támadás éri, akkor az felületes sötétenlátására vonatkozik (*Mesterházi Lajos, Alföld*), azaz ismét a politikai-ideológiai álláspontjára. Vagyis kiderül, hogy a „művészi”, „esztétikai” értékek kijelölése, méltánylása függvénye az elsődleges társadalmi jellegű írói magatartásnak, s ettől befolyásoltan ugyancsak engedékenyen kezelt, másod-, sokadlagos, elasztikusan kezelt vizsgálat tárgya. Az író elfogadása, művei értékesnek tekintése mintegy irodalompolitikai megítélés tárgya, hivatalos, intézményes ítélet alapján a kritikusok eleve e közös előítélet alapján „elemzik”, illetve némi hibák megállapítása, bagatellizálása mellett – lényegében – méltányolják, vállalva.

Kivétel nélkül? Adott légkörben szinte hihetetlen, mégis akadt kivétel. Fent említett vita során *B. Nagy László* merészelté alapvetően esztétikai oldalról átvilágítani és felszínesen romantikusnak, vagyis alapvetően anakronisztikusnak bélyegezni *Galambos Lajos* kisregényét. S már jóval korábban megszületett egy olyan szelíden vakmerő kritika is, amely túllépve a szokásos általánosító szemlélődésen, egyszerűen magát a regényszöveget, szerkesztést stb. vetette szigorú, elfogulatlan vizsgálat alá.¹⁰ Így kifejezetten csak és főleg magára az írott anyagra támaszkodva, s *Galambos Lajos* szavait idézve meg tanúként, feltárja a „helyenként hamis lélekrajzot, áldrámaiságot, felületességet” – amely véleménye szerint egy töről fakad az ismétlődő, típusos stilisztikai vétségekkel. Így ez utóbbi modorosságok mintegy szemléltetik az író szemléleti-kifejezésbeli torzulásait. Vállalt szándék, irányzatosság jegyei mutatkoznak a képi-nyelvi megjelenítésmód egyes, jellegzetes fordulataiban. *Tamás Attila* finoman „túlfokozásnak” nevezi azt a megfogalmazástípust, amelyet itt egy *Galambos*-regényből vett kitéttel tudunk csak példázni: „A padlás-felsöprések idején, amikor a parasztok éhen estek össze a barázdában” – így idézi meg az akkor már megbélyegezhető beszolgáltatás-időszakot. Ezt és a hasonló stílusficamokat nevezi joggal „modoros hatásvadászat”-nak is.

Azaz: merészel különvéleményt képviselni az író munkájának lényegi megítélésében; s főként ezt a véleményét valóságos, ellenőrizhető szövegelemzésre alapozza, s e tényleges elemzéssel érvel.

*

Milyen következtetéseket vonhatunk le példáinkból, ma? Úgy látszik, hogy most, rendszerváltás után – jócskán eltávolodva a megidézett évektől – bizonyos messzeségből, kívülről, felülről láthatunk rá a felvillantott irodalomkritikai jelenségekre. Mintegy önnön paródiájukként hatnak az idézetek. Derűsen vagy kesernyésen – de nevetésre ingerelnek.

Valóban ilyen jótékony távolságba kerültünk az itt megmutatkozó elemi kritikusi vétségektől? Az irodalmi érték számbavételének, a kialakuló értékrend ügyeiben való állásfoglalásnak szakszerűségét, felelősségét illetően?

A kérdés persze szónoki. Nem titkolom, hogy e jelenlegi „visszapillantás” célja az, hogy tükörként tartsuk magunk elé, mint ma már jól, kirívóan látható, elrettentő példát. Úgy vélem, hogy másként, burkoltabban ma is alapvető módon szembesülünk az

itt, kénytelen töredékességgel, kiemelt példákban szemléltetett alapvető kritikai, kritikusai hibákkal. Közülük itt kettőt hangsúlyozok csupán – tudjuk, mindkettő számos egyéb vétség szülője, eredője, foglalatja.

1. A kritikus szemléletnek azt az elemi vétségét, amikor a mű valóságát (esztétikai valóságot), a fikciót a tapasztalati valóság tényeivel, arányaival, összefüggéseivel mérik és minősítik.

2. Amikor az egyes kritikus értékítéletének kialakításánál már kiindulásakor (akarva-akaratlan) előfeltevésekből indul, mondhatnám: az éppen létező „protokoll-listá”-ból (részletkérdésnek tartom, hogy a protokoll kiindulópontja a pártosság elve-e avagy másféle, de hasonlóan közmegegyezésszerű rangsor). Vagyis tudva-tudatlan hagyja magát befolyásolni, „véleménye” megfogalmazásakor voltaképpen csatlakozik egy létező vagy vélt közvéleményhez, szektába lép be (mondhatnám: „nyájba”). Az érték mellett vagy ellenében történő állásfoglalásnál a személyes felelősség vállalása igaz, kényelmetlen, de aligha mellőzhető.

Végül – ehhez szakmai vértetetés szükséges, korszerű elméleti felkészültség, s a mindig hiányos olvasottság rendszeres pótlása.

Mindez és még sok más kell ahhoz, hogy unokáink ne úgy olvassák a mi értékítéleteinket, mint ahogy most mi hallgattuk elődeinket.

JEGYZETEK

1. L.: Veres András–Schulz Katalin–Varga László: Az értéksematizmustól az értékpluralitásig. Kolozsvár, 1992. szept. „Érték és értékrend”. (Babes-Bolyai Egyetem, Filológiai Fakultás) Plenáris ülés előadásai.
2. Csillag, 1947. I. évfolyam. 2. szám, 58–60.; 65. l.
3. Kónya Lajos: Költészetünk mai helyzete, Csillag, 1952. március, 325–355. l.
4. Galambos Lajos (1929–1986) művei: Hét márványplakett, elbeszélések, 1951; Jurankó Pál hazatér (regény, 1955); Dűlőutakon (riportok, karcolatok, elbeszélések, 1959); Gonosz-kátyu (kisregény, 1961); Hideg van tegnap óta (regény, 1961); Isten őszi csillaga (regény, 1962); Utas a Göncöl szekerén (regény, 1962); Keserű lapu (elbeszélések, 1963); Mostoha-gyerekek (regény, 1963); Zsilipek (regény, 1965); Fekete kötés (elbeszélések, 1966); Örök malom (három kisregény, 1969); Mit tudtok ti Pille Máriáról? (regény, 1969); Azok az álmok (regény, 1970); Nyílj meg, ég! (elbeszélések, 1971); Szent János fejevétele (regény, 1972); Diagnózis (elbeszélések, 1978); Tüköráldozat (színművek, 1977).
5. Új Írás, I. évfolyam, 1. szám.
6. A munka megszállottai, Új Írás, 1961. 10. szám. 949. l.
7. Pándi Pál, Új Írás, 1962. 1. szám 91. l.
8. Garai Gábor i. h., Illés Lajos: Galambos Lajos, Új Írás, 1965. 2. sz. 201–205. l.; Almási Miklós: Galambos Lajos fejevétele...? Új Írás, 1964. 2. sz. 224–227. l.
9. Pándi Pál i. h.
10. Tamás Attila: Hideg van tegnap óta, Új Írás, 1961. 10. szám, 956–958. l.